

छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे कृषी व आर्थिक धोरण

श्री.गणेश माणिकराव डावकर

१. प्रस्तावना

छत्रपती शिवाजी महाराज हे केवळ रणनीतीकार आणि राज्यसंस्थापक नव्हते, तर ते एक दूरदृष्टी असलेले अर्थनीतीकार होते. त्यांनी आपल्या राज्यकारभारात लोककल्याणाला केंद्रस्थानी ठेवून कृषी व आर्थिक क्षेत्रात अनेक सुधारणा केल्या. त्यांच्या धोरणांमुळे मराठा राज्य केवळ लष्करीदृष्ट्या नव्हे, तर आर्थिकदृष्ट्याही मजबूत झाले.

२. संशोधनाचा उद्देश

१. छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषी धोरण समजून घेणे.
२. त्यांच्या आर्थिक धोरणातील मुख्य वैशिष्ट्ये अभ्यासणे.
३. त्या धोरणांचा महाराष्ट्राच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनावर झालेला प्रभाव विश्लेषित करणे.

३. संशोधन पद्धती

या अभ्यासासाठी इतिहासग्रंथ, बखरी, चरित्रात्मक साहित्य, सरकारी दस्तऐवज, व शैक्षणिक संशोधन निबंध यांचा संदर्भ घेतला गेला आहे. विश्लेषणात्मक आणि ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे.

४. कृषी धोरण

अ) शेतकऱ्यांचे संरक्षण :

शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना प्रजेचा कणा मानला. युद्धकाळातही शेतकऱ्यांच्या शेतीवर आक्रमण न करण्याचे आदेश दिले. महसूल अधिकारी शेतकऱ्यांवर अन्याय करीत असल्यास त्यांना शिक्षा दिली जाई.

ब) करप्रणालीतील सुधारणा :

कर आकारणी शेतजमिनीच्या उत्पादनक्षमतेनुसार केली जाई. एक-चतुर्थांश (१/४) इतकाच कर ठरविला. महसूल वसुलीत पारदर्शकता राखण्यासाठी नियमित तपासणी केली जात असे.

क) सिंचन आणि शेती विकास :

तलाव, बंधारे, विहिरी बांधण्यास प्रोत्साहन दिले. नवी शेती विकसित करणाऱ्यांना काही वर्षे करमाफी देण्यात आली. हवामान आणि जमिनीच्या प्रकारानुसार पिकांची निवड सुचवली.

५. आर्थिक धोरण

अ) स्वावलंबनाचा सिद्धांत :

विदेशी व्यापारावर अवलंबित्व कमी करून देशी उद्योगांना चालना दिली. कापड, लोखंड, जहाजबांधणी, धातुकाम, मिठाई आणि शस्त्रनिर्मिती अशा उद्योगांना राज्यसंरक्षण दिले.

ब) व्यापार व बंदर विकास :

राजापूर, विजयदुर्ग, मालवण, सिंधुदुर्ग यांसारखी बंदरे विकसित केली. परदेशी व्यापाऱ्यांकडून न्याय्य कर आकारणी करून राज्य महसूल वाढविला. समुद्री व्यापाराचे रक्षण करण्यासाठी नौदलाची स्थापना केली.

क) नाणेनियम व चलनव्यवस्था :

होन, रुपया, शिवराई, पै अशी नाणी प्रचलनात आणली. नाण्यांवर "श्री राजा शिव" ही मुद्रा कोरली, ज्यामुळे स्वराज्याचे आर्थिक सार्वभौमत्व दर्शवले गेले.

ड) खर्च नियंत्रण :

राजकीय, लष्करी व सामाजिक क्षेत्रात काटकसरीची नीती अवलंबली. खजिन्याचा वापर केवळ प्रजेच्या कल्याणासाठी व राज्यसुरक्षेसाठी केला जाई.

६. धोरणाचे परिणाम

१. शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावले.
२. राज्यात अन्नसंपन्नता व आर्थिक स्थैर्य आले.
३. व्यापार व उद्योगांत वाढ झाली.
४. मराठा राज्य स्वावलंबी व संपन्न झाले.
५. लोकांच्या मनात आर्थिक सुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली.

७. निष्कर्ष

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे कृषी व आर्थिक धोरण हे प्रजेच्या कल्याणावर आधारित, आत्मनिर्भरता आणि न्याय्य वितरण या तत्वांवर आधारित होते. त्यांच्या धोरणांनी भारतीय शासनपद्धतीस नवा दिशा दिला. आजच्या आर्थिक धोरणनिर्मात्यांसाठीही शिवाजी महाराजांची विचारसरणी 'लोकाभिमुख विकास' या संकल्पनेचे उत्तम उदाहरण ठरते.

८. संदर्भसूची

१. सरदेसाई, ग. स. – मराठ्यांचा इतिहास
२. जगताप, के. ब. – छत्रपती शिवाजी महाराजांचे प्रशासन
३. सावंत, र. ब. – शिवचरित्र : समाज आणि अर्थव्यवस्था
४. सरकारी दस्तऐवज – महाराष्ट्र राज्य अभिलेखागार, पुणे
५. Ranade, M.G. – Rise of the Maratha Power